

วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัย

The Buddhist Culture as Appeared in Sukhothai Stone Inscription

แนนน้อย บุญญวิจิตร Naengnoi Boonyawijit^๑
มังกร ทองสุคดี Mungkorn Tongsookdee^๒

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัย” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัย ศึกษาวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธในสังคมจังหวัดสุโขทัยสมัยปัจจุบันและนำเสนอรูปแบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกสุโขทัยสู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน วิธีดำเนินการวิจัยใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพภาคสนาม (Qualitative Research) ใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก(In-depth Interview) จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน ๑๔ คน ผลการวิจัยพบว่าวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัย มี ๔ ด้าน ได้แก่ ด้านสภาพครอบครัว ด้านความเป็นอยู่และสภาพสังคม ด้านวิถีวัฒนธรรมและศาสนา และด้านการปกครอง วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธในสังคมจังหวัดสุโขทัย สมัยปัจจุบัน มี ๔ ด้านคือ บทบาทคณะสงฆ์ หลักธรรมในการดำเนินชีวิต วัฒนธรรมแบบพุทธในสถาบันครอบครัว และวัฒนธรรมด้านการปกครองรูปแบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกสุโขทัย สู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน มี ๔ ด้าน ที่สอดคล้องกับวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัย คือ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านสภาพครอบครัว แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านความเป็นอยู่และสภาพสังคม แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านวัฒนธรรมและศาสนา แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านการปกครอง

คำสำคัญ : วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธ ศิลาจารึกสุโขทัย

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

^๒ กรมการฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ Department of Teacher Training
Ministry Education

Abstract

This research is a part of the dissertation on “the Buddhist Culture as Appeared in Sukhothai Stone Inscription”, to study the Buddhist culture in present day Sukhothai society and to present the model of Sukhothai Buddhist culture from the Sukhothai stone inscriptions to the modern day Sukhothai society. The research method in use is Qualitative Research and In-depth Interviews from the experts. The research findings are as follows: There were 4 Buddhist culture aspects occurred in Sukhothai inscription era; Buddhist culture in family, Buddhist culture in lifestyle and society, Buddhist culture in religion, and Buddhist culture in the government. There are 4 aspects of Buddhist culture in Sukhothai society today which are the role of priests, Buddhist principles in everyday living, Buddhist culture in family unit, and Buddhist culture in the government. The model of Buddhist culture from the Sukhothai inscription era to the present day Sukhothai society is classified into 4 aspects which correspond to the Buddhist culture appeared in the stone inscription; the model of Buddhist culture in family, the model of Buddhist culture in lifestyle and society, the model of Buddhist culture in tradition and religion, and the model of Buddhist culture in the government.

Keywords: Buddhist Culture, Sukhothai Stone Inscription

๑. บทนำ

วัฒนธรรม เป็นเครื่องวัดและเครื่องกำหนดความเจริญของสังคม และขณะเดียวกันวัฒนธรรมยังกำหนดชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนและความเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติมาก ถ้าหากสังคมใดมีวัฒนธรรมที่ดั่งงามที่เหมาะสมแล้ว สังคมนั้นย่อมจะเจริญก้าวหน้าไปได้อย่างรวดเร็ว

“ประโยชน์ต่าง ๆ ที่ได้รับจากการศึกษาวัฒนธรรม เป็นต้นว่า การสร้างความสงบเรียบร้อยของสังคมเพราะว่าวัฒนธรรมคือ กรอบหรือแบบแผนการดำเนินชีวิตของสังคมทำให้ทุกคนมีประเพณีที่จะปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง ทำให้กระทบหรือขัดแย้งกันลดน้อยลง ความยุ่งเหยิงวุ่นวายก็จะลดลงวัฒนธรรมที่ดีช่วยให้สังคมเจริญก้าวหน้า เช่น ความมีระเบียบวินัย การขยัน ประหยัด อดทน และการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน”^๑

วัฒนธรรมเป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ช่วยให้มนุษย์พัฒนาขึ้นโดยลำดับอย่างไม่ที่สิ้นสุด แต่ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับความเหมาะสม ก็สามารถช่วยให้สังคมเจริญขึ้นได้มากเป็นเงาตามตัว และความเหมาะสมของวัฒนธรรมก็คือ การก่อให้เกิดประโยชน์แก่การดำรงชีวิตในสังคม

ชาติไทยเป็นชาติที่มีวัฒนธรรมอันดั่งงามมาแต่โบราณ วัฒนธรรมที่สังคมปฏิบัติกันอยู่ส่วนหนึ่งเป็นเรื่องของคนรุ่นก่อน ๆ หรือบรรพบุรุษที่ได้ถ่ายทอดมายังอนุชนรุ่นหลัง ทำให้มีความประพฤติและการปฏิบัติอย่างที่มีอยู่ อีกส่วนหนึ่งมาจากการที่สังคมได้มีการติดต่อกับชาติอื่น ๆ เพื่อเชื่อมสัมพันธ์ไมตรี หรือเพื่อค้าขาย หรือด้วยเหตุใดก็ตาม วัฒนธรรมของชาติที่เกี่ยวข้องด้วยมีผลต่อวัฒนธรรมไทยไม่น้อย และชนชาติที่มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมไทย คือ มอญ ขอม อินเดีย จีน และชาติตะวันตก หากมองย้อนสู่อดีต เราได้ติดต่อสมาคมกับชาวพื้นเมืองคือ มอญและขอม ซึ่งมอญและขอมรับอิทธิพลจากอินเดียเช่นกัน โดยคนไทยเห็นว่า สิ่งที่ดีและมีประโยชน์ก็นำมาดัดแปลงกลายเป็นวัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะอิทธิพลของอารยธรรมอินเดียปรากฏในด้านศาสนา การปกครอง ขนบธรรมเนียมประเพณี วรรณคดี ศิลปกรรมอย่างกว้างขวาง แต่ในระยะหลังอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตกและจีนเพิ่มมากขึ้น

สังคมไทยรับศาสนาพุทธมาจากอินเดีย ซึ่งศาสนาพุทธมีอิทธิพลต่อคนไทยอย่างมากทั้งในด้านการปกครอง และในด้านกิริยามารยาท และความเป็นอยู่จนกลายเป็นธรรมเนียมไทยไปสอนเรื่องคติความเชื่อในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของพราหมณ์ ไทยก็นำมาปฏิบัติไม่น้อย เช่น โคนจุก

^๑ ทวีศักดิ์ เหมราช, เอกสารโครงการสืบสายประวัติวัฒนธรรมและจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์, สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุโขทัย (อำเภอองไกรลาศ), ๒๕๔๙, หน้า ๑๐.

เสถียร โกเศศ กล่าวว่า ศาสนาย่อมสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ฉะนั้นศาสนาจึงมีอิทธิพลต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ “ศาสนานอกจากเชื่อมความสามัคคีในหมู่คณะยังทำให้ความเชื่อถือของเดิมซึ่งดูแห่งแล้งกลับเป็นมีความสุขสดชื่นมีชีวิตจิตใจขึ้น เพราะด้วยเรื่องศิลปะ สถาปัตยกรรมอันเกี่ยวกับการสร้างโบสถ์วิหาร และปูชนียสถานในศาสนา ประติมากรรมอันเกี่ยวกับการสร้างรูปเคารพ จิตรกรรมอันเกี่ยวกับการแสดงภาพของศาสนา ดุริยางค์ดนตรีอันเกี่ยวกับการบรรเลงเป็นทำนองเพลงในพิธี วรรณคดีอันเกี่ยวข้องกับถ้อยคำสำหรับสวดสวดดีและนาฏกรรมอันเกี่ยวกับการแสดงเรื่องราวบุชาเทพเจ้า ในงานอันเป็นเทศกาลเหล่านี้ เป็นอันกล่าวได้ว่า ศิลปะแต่เดิมมามีกำเนิดมาจากศาสนาทั้งสิ้น”^๔ จะเห็นได้ว่าศาสนาและวัฒนธรรมสัมพันธ์กับวิถีชีวิตมนุษย์

หลวงวิจิตรวาทการกล่าวว่า วัฒนธรรมเป็นสิ่งสำคัญมาก วัฒนธรรมไม่เป็นแต่เครื่องหมายภายนอก ไม่แต่เพียงสิ่งซึ่งจะอดโลกว่าเราเป็นชาติเจริญเท่านั้น วัฒนธรรมมีผลลึกซึ่งเข้าไปถึงจิตใจของคน วัฒนธรรมเป็นเครื่องผดุงศีลธรรม เป็นปัจจัยแห่งความเจริญอกงาม และความแข็งแรงมั่นคงของชาติบ้านเมือง^๕

พระยาอนุমানราชธน กล่าวว่า ประวัติศาสตร์ชาติไทยสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัยนั้นแหละที่เป็นบ่อเกิดแห่งความเจริญของวัฒนธรรมไทย^๖

ดังนั้น ศิลปินจึงมีประโยชน์เป็นของสำคัญมากในทางโบราณคดี คือ ในสมัยเมื่อยังไม่มีหนังสือพงศาวดารหรือตำนาน นอกจากศิลปินแล้วก็ไม่มียะไรที่จะให้รู้ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ไหนทรงพระนามว่า กระจ่างและเสวยราชย์เมื่อไร แม้ในสมัยเมื่อมีหนังสือพงศาวดารหรือตำนานก็ดี ศิลปินก็ยังมียะไร เพราะศักราชในพงศาวดารโดยมากมักคลาดเคลื่อนหลาย ๆ ปี และความที่ปรากฏในศิลปิน เป็นเครื่องช่วยแก้ไขพงศาวดารหรือตำนานได้ดีอย่างที่สุที่สุดในทางโบราณคดี

จากการศึกษาทำให้ทราบถึงวิถีวัฒนธรรมประเพณีในอดีต ตั้งแต่สมัยสุโขทัยได้มีการทำกิจกรรมเกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิตอยู่หลายรูปแบบ ซึ่งเป็นบทเรียนความรู้ชั้นสำคัญของสุโขทัย ผู้วิจัยจึงได้ถอดความเพื่อเทียบเคียงวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลปินสุโขทัยนำเสนอสังคมในฝันของสุโขทัยว่าเป็นอย่างไร

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

^๔ เสถียรโกเศศ, *ศาสนาเปรียบเทียบ*, (กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๐๒), หน้า ๘๕.

^๕ หลวงวิจิตรวาทการ, *นครสุโขทัย* (วัฒนธรรมสุโขทัย), (กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, ๒๕๙๖), หน้า ๑๔.

^๖ พระยาอนุমানราชธน, *นครสุโขทัย*, (บ่อเกิดวัฒนธรรมไทย), (กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, ๒๕๙๖), หน้า ๕๕.

- ๒.๑ เพื่อศึกษาวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึกยุคสุโขทัย
- ๒.๒ เพื่อศึกษาวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธในสังคมจังหวัดสุโขทัยสมัยปัจจุบัน
- ๒.๓ เพื่อนำเสนอรูปแบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกยุคสุโขทัยสู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ ภาคสนาม Qualitative Research มีขั้นตอนการวิจัยดังต่อไปนี้

๓.๑ การรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยศึกษา รวบรวม ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) จากศิลาจารึกภาค ๘ จารึกสุโขทัย ฉบับกรมศิลปากร ประกอบด้วย จารึกพ่อขุนรามคำแหง จารึกนครชุม จารึกวัดป่ามะม่วง จารึกเขาสุนทรภู จารึกวัดศรีชุม จารึกวัดศรีศักดิ์และใช้ตารางการสังเคราะห์เนื้อหา และในการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากเอกสารใช้การวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis)

๓.๒ การวิจัยภาคสนาม ดำเนินการโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก(In-depth Interview) จากผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ และประสบการณ์และเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านศิลาจารึกและปราชญ์ชาวบ้าน จำนวนทั้งสิ้น ๑๔ คน โดยการสัมภาษณ์

๓.๓ ตรวจสอบรายละเอียดของร่างรูปแบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกยุคสุโขทัยสู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน

๓.๔ การประเมินแบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกยุคสุโขทัยสู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน (N-A-E-N-G-N-O-I Model) โดยการสนทนากลุ่ม (focus group) จัดการสนทนากลุ่มผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสียโดยตรง จำนวน ๙ คน ในประเด็นด้านความเป็นไปได้ของรูปแบบความเหมาะสมของรูปแบบ

๔. สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัย” สามารถสรุปแบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกยุคสุโขทัยสู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน ได้ดังนี้

๔.๑ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านครอบครัว

ครอบครัวเป็นสถาบันสังคมที่สำคัญที่สุด เป็นหน่วยของสังคมที่มีความสัมพันธ์และความร่วมมืออย่างใกล้ชิด ที่สุดความรัก ความอบอุ่นให้แก่กัน เด็กก็จะรัก เชื่อฟังปฏิบัติตาม และศรัทธาในสิ่งที่พ่อแม่สั่งสอน ส่วนผู้ปกครองก็จะพยายามปลูกฝังจริยธรรมคุณธรรมให้แก่บุตรหลานตั้งแต่ยังเด็ก โดยจะทำตัวให้เป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่เด็ก ซึ่งผู้ปกครองมีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการพัฒนาจริยธรรมของเด็ก การที่เด็กจะเป็นคนดีหรือไม่ขึ้นอยู่กับปลูกฝังของผู้ปกครองเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งผู้ปกครองควรจะเน้นหนักในเรื่องการปลูกฝังจริยธรรมแก่เด็กโดย

เน้นการทำให้เด็กเห็นเป็นแบบอย่างซึ่งจะทำให้เด็กเกิดจิตสำนึกทางจริยธรรม มากกว่าการสั่งสอนโดยตรงซึ่งอาจจะทำให้เด็กเกิดความรู้สึกต่อต้านได้ นอกจากนี้ควรส่งเสริมให้เยาวชนเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนา เพราะศาสนาจะช่วยทำให้เด็กมีจริยธรรมที่สูงขึ้น

๔.๒. แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านความเป็นอยู่และสภาพสังคม

สังคมชาวเมืองสุโขทัย เป็นสังคมที่เรียบง่าย เพราะประชาชนมีจำนวนไม่มาก จึงใกล้ชิดสนิทสนมกันเหมือนพี่เหมือนน้องและการดำเนินชีวิตตามแบบพุทธเป็นเครื่องแสดงความหมายความเป็นตัวตนเป็นชาติเผ่าพันธุ์ โดยเฉพาะคนไทยการประพฤติปฏิบัติตนจะแสดงเอกลักษณ์ ลักษณะของชนชาติที่นับถือศาสนาพุทธสถาบันทางพระพุทธศาสนาของเราเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง ในการให้ความช่วยเหลือต่อสังคมไทยตลอดมา โดยมีส่วนช่วยในการกล่อมเกลาจิตใจ และลักษณะนิสัยของคนไทยเหตุผลอีกประการหนึ่งที่สนับสนุนวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านสภาพสังคม ที่เห็นได้ชัดคือ ความสำคัญของพระพุทธศาสนากับสังคมไทย ที่สามารถกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาถือได้ว่าเป็นศาสนาประจำชาติ และอยู่เคียงคู่กับชาติไทยมาโดยตลอด ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญต่อสังคมไทย

๔.๓ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านวัฒนธรรมและศาสนา

วัฒนธรรมเกิดจากการเรียนรู้ วัฒนธรรมไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นได้เองตามธรรมชาติหรือไม่ใช่สัญชาตญาณ แต่เป็นผลรวมของความคิดของมนุษย์ที่เกิดจากการเรียนรู้ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แล้วรู้จักนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต นอกจากเรียนรู้จากธรรมชาติแล้วมนุษย์ยังเรียนรู้วัฒนธรรมจากสังคมตนเอง จากครอบครัว เพื่อนฝูงและสถาบันทางสังคม อื่น ๆ การเรียนรู้ทั้งหลายเหล่านี้เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์สร้างสรรค์วัฒนธรรมขึ้นวัฒนธรรมจึงเปลี่ยนแปลงและคงอยู่ได้ตราบเท่าที่มนุษย์หรือสังคมต้องการ วัฒนธรรมที่ มนุษย์หรือสังคมไม่ต้องการเป็นวัฒนธรรมที่พบจุดจบเรียกว่า วัฒนธรรมตาย(Dead Culture) จากลักษณะหรือธรรมชาติของวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลงและพัฒนาได้ทั้งภายในกลุ่มชนเดียวกันหรือระหว่างกลุ่มชน หรือระหว่างท้องถิ่นเพื่อสืบทอดวัฒนธรรมของกันและกัน สถาบันทางศาสนา เป็นแบบแผนแนวทางแห่งความคิด และแบบแผนพิธีกรรมเกี่ยวกับความเชื่อและศรัทธาของชุมชน จึงเป็นสถาบันที่หนักไปทางจิตใจ ซึ่งเป็นพื้นฐานพฤติกรรม ของบุคคล เพราะศาสนาเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งในสมัยสุโขทัย เพราะถือว่าเป็นศูนย์รวม จิตใจของคนไทย นอกจากนั้นยังมีอิทธิพลต่อ วัฒนธรรมอื่น เช่น การปกครอง ประเพณี เริ่มแรกคนไทยในสุโขทัยนับถือผีสงเทวดา ต่อมาได้มีชนชาติอื่นนำศาสนาที่มีหลักปฏิบัติ ที่มีแบบแผนเข้ามาเผยแพร่ จึงได้นำความเชื่อของ ศาสนาเหล่านั้นมาผสมผสานกับความเชื่อเดิมของตน วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นมีความเกี่ยวข้องกับคนไทยมาช้านาน แม้กระทั่งการศึกษาของกุลบุตร กุลธิดาชาวไทยในอดีต มีฐานจากการใช้พุทธธรรมมาอบรมสั่งสอน และกุลบุตร กุลธิดา ทั้งหลาย ก็ได้ยึดมั่นในการนำวิถีพุทธมาเป็นวิถีชีวิต ตามครรลองของพุทธศาสนิกชนที่ดี มีการเข้าวัด ให้ทาน รักษาศีล ปฏิบัติธรรม ฟังธรรม เพราะวิถีพุทธ คือ วิถีแห่งปัญญาที่จะนำความร่มเย็นเป็นสุขและความเจริญทางด้านจิตใจ

มาสู่สังคมไทย เป็นที่น่ายินดีพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีคุณสมบัติของการเป็นคนที่ดี เก่ง และมีความสุข อันเป็นเป้าหมายที่สำคัญในพระพุทธศาสนา

๔.๔ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านการปกครอง

วัฒนธรรมของผู้นำด้านการปกครองของสุโขทัย ได้ยึดหลักการอยู่ร่วมกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน การปกครอง (Government) ตรงกับคำว่า “บริหาร” หรือ “บริหาร” หรือจะใช้คำว่า “ปสาสะ” หรือ “อภิปาละ” หมายถึงการปกครอง การคุ้มครอง ควบคุมดูแล โดยการใช้กฎระเบียบควบคุม ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระธรรมวินัย เป็นเครื่องมือในการปกครอง ให้คนเป็นคนดี ถึงพร้อมด้วยความรู้ ความประพฤติ คือ พร้อมทั้งวิชาและจรณะจะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ ในยุคสุโขทัย เป็นทั้งนักรบ เป็นผู้รักษาความยุติธรรม เป็นองค์อุปถัมภ์ภพพระพุทธศาสนา เป็นบิดาของราษฎร เคารพพระราชบิดา พระราชมารดา ทรงมีความกตัญญูต่พ่อแม่ที่ ทั้งนี้ก็เพราะอานุภาพของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

๔.๕ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกยุคสุโขทัยสู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในสมัยปัจจุบัน

แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกยุคสุโขทัยสู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในสมัยปัจจุบันซึ่งได้มาจากศึกษาวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึกยุคสุโขทัยศึกษาสภาพวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธในสังคมจังหวัดสุโขทัยในสมัยปัจจุบัน และการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับศิลาจารึก ซึ่งได้แก่ NAENGOI MODEL ประกอบด้วย รายละเอียดขององค์ประกอบดังต่อไปนี้ ได้แก่ N = (The Nobel truth) อริยสัจ ๔ A = (Attentiveness) ความมีสติ E = (Exertion) วิริยะ N = (Non- Ego) อนัตตา G = (Good Friendship) กัลยาณมิตร N = (Nature) ความเป็นธรรมชาติ O = (One - Pointedness Of Mind) สมาธิ I = (Idyllic) ความงดงามและความสงบสุข นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้ข้อค้นพบที่เป็นความองค์ความรู้ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่าง หลักธรรมตามรูปแบบ และวิถีวัฒนธรรมที่ปรากฏในศิลาจารึกทั้งระดับหลักคิด วิธีปฏิบัติ และผลกระทบแบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกยุคสุโขทัยสู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในสมัยปัจจุบันตาม NAENGOI MODEL ดังภาพ

รหัส	หลักการ	วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธ					จารีก					
		สถาปัตยกรรม	ความเป็นอยู่และสภาพสังคม	วิถีวัฒนธรรมและศาสนา	การปกครอง	ด้านศาสนา	พอชุมชนก้าวหน้า	นคร	วัดประจำเมือง	พระสมณบุรุษ	วัดที่ชุมชน	วัดราษฎร์
N	๑. ใช้ธรรมเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ๒. ทศพิธราชธรรม	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
A	๑. การปฏิบัติตามหลักศาสนธรรม			✓		✓		✓	✓	✓		✓
E	๑. การสร้างทานบารมี		✓	✓		✓		✓	✓	✓	✓	✓
N	๑. ยึดหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในการบริหารบ้านเมือง	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓
G	๑. ทศพิธราชธรรม ๒. การสร้างทานบารมี ๓. การปกครองแบบธรรมราชา		✓		✓		✓		✓		✓	✓
N	๑. การสร้างทานบารมี ๒. อนิจจังอนัตตา ไม่เที่ยงแท้ไม่มีตัวตน ๓. การเสียสละทรัพย์สินเพื่อเป็นทาน	✓	✓	✓		✓			✓	✓	✓	
O	๑. การสร้างศาสนศิลปกรรม เช่น สร้างพระพุทธรูป		✓	✓		✓	✓		✓	✓	✓	✓
I	๑. เกิดความสุขสงบแก่ผู้ปฏิบัติธรรม ๒. การปกครองแบบราชูปถัมภ์ ๓. การรักษาศิล ๔. ทำจิตใจให้บริสุทธิ์	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

ภาพ ความสัมพันธ์ของวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธจากศิลาจารึกยุคสุโขทัย
สู่สังคมจังหวัดสุโขทัยในสมัยปัจจุบัน

จากภาพข้างต้น แสดงให้เห็นว่าในสมัยสุโขทัยมีขนาดไม่ใหญ่มาก สังคมไม่ซับซ้อน เพราะประชากรมีจำนวนน้อย คนชั้นในสังคมแบ่งออกเป็นชนชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ขุนนางและผู้ถูกปกครอง ได้แก่ ราษฎร ทาส และพระสงฆ์ ชาวสุโขทัยมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนามาก ดังจะเห็นได้จากการพึ่งธรรมในวันพระ มีการสร้างวัด พระพุทธรูปจำนวนมาก และสิ่งสนับสนุนที่เพิ่มความชัดเจนให้กับงานวิจัยเรื่องจะเห็นได้ว่าด้านการเมืองการปกครอง ในระยะแรกผู้ปกครองสุโขทัยมีความใกล้ชิดกับประชาชน เปรียบเสมือนกับพ่อปกครองลูก ต่อมาผู้ปกครองได้นำหลักธรรมในพระพุทธศาสนามาปรับใช้ในการปกครอง ทำให้ผู้ปกครองทรงเป็นธรรมราชา ปกครองโดยทศพิธราชธรรมซึ่งมีความสอดคล้องกับวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธและวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึก จากข้อค้นพบดังกล่าวจึงสามารถยืนยันได้ว่าพระพุทธรูปศาสนาเป็นศาสนาที่สังคมไทยส่วนใหญ่นับถือ และสืบทอดกันมาเป็นช้านาน ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงมีบทบาทสำคัญของวิถีชีวิตของคนไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

๕. อภิปรายผล

๕.๑ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านครอบครัว

ครอบครัวเป็นสถาบันสังคมที่สำคัญที่สุด เป็นหน่วยของสังคมที่มีความสัมพันธ์และความร่วมมืออย่างใกล้ชิดที่สุดความรัก ความอบอุ่นให้แกกัน เด็กก็จะรัก เชื่อฟังปฏิบัติตาม และศรัทธาในสิ่งที่พ่อแม่สั่งสอน มี ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงแสดงให้เห็นถึงความผูกพันในครอบครัวที่เป็นพื้นฐานของการปกครอง บุตรมีความเคารพตักตัญญูทวดเวทิต่อบิดามารดา ซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าตั้งแต่อดีตที่ผ่านมาจนปัจจุบันสถาบันครอบครัวนั้นมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนไทย และสอดคล้องหลักธรรมที่ใช้สำหรับการครองเรือนคือ หลักฆราวาสธรรม (หลักธรรมสำหรับผู้ครองเรือน) ประกอบไปด้วย๑). สัจจะ หมายถึง ความซื่อสัตย์ต่อกัน ความไว้น้ำใจเชื่อใจกัน ไม่นอกใจกัน สามีรักภรรยา ภรรยาที่รักสามี ต่างฝ่ายต่างจริงใจและซื่อสัตย์ต่อกัน ไม่มีความลับต่อกัน ๒). ทมะ หมายถึง การรู้จักข่มใจ หักห้ามใจในเวลาที่มีเรื่องราวที่ไม่สบายใจเกิดขึ้น ๓). ขันติ หมายถึง ความอดทน หมายความว่า ให้รู้จักอดทนต่อคำกล่าวติขินินทาของอีกฝ่าย หรือคนอื่นๆ ๔. จาคะ หมายถึง การเสียสละ การรู้จักเสียสละประโยชน์ส่วนตนให้แก่อีกฝ่าย หรือการรู้จักเสียสละความสุขของตนเพื่ออีกฝ่าย ก็จะทำให้ชีวิตครอบครัวมีความสุขได้ นอกจากนี้ควรส่งเสริมให้เยาวชนเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนา เพราะศาสนาจะช่วยให้ทำให้เด็กมีจริยธรรมที่สูงขึ้นนอกจากนี้หลักธรรมที่มีความสอดคล้องวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธที่ปรากฏในศิลาจารึก คือ หลักทศ ๖ ซึ่ง หมายถึง บุคคล ๖ ส่วน ที่เกี่ยวข้องกับตัวเราในสังคม และการดำเนินชีวิต ได้แก่ ๑) ปรีติมทิส หมายถึง ทิศเบื้องหน้า คือ บิดามารดา ปู่ย่า ตายาย และผู้มีอุปการะอื่นๆที่เลี้ยงดูเรามาในเบื้องหน้า ๒) ทักขิมทิส หมายถึง ทิศเบื้องขวา คือ ครูบาอาจารย์ที่พร่ำสอนวิชาในเบื้องขวา๓) บังคมทิส หมายถึง ทิศเบื้องหลัง คือ บุตร ผู้เป็นทาสทาสี ภรรยา และสามี ผู้เป็นคู่ชีวิต ที่คอยให้กำลังใจในเบื้องขวา๔) อุตตรทิส หมายถึง ทิศเบื้องซ้าย คือ มิตรสหายที่คอยช่วยเหลือครั้งเมื่อตกทุกข์ได้ยากในเบื้องซ้าย๕) อุปริมทิส หมายถึง ทิศเบื้องล่าง คือ บริวารหรือผู้รับใช้ที่คอยปรนนิบัติในเบื้องล่าง๖) เภฏฐิมทิส หมายถึง ทิศเบื้องบน คือ สามเณร ภิกษุ ภิกษุณีผู้มีศีลอันสูงกว่าที่คอยพร่ำสอนธรรมในเบื้องบน

๕.๒ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านความเป็นอยู่และสภาพสังคม

สังคมชาวเมืองสุโขทัย เป็นสังคมที่เรียบง่าย เพราะประชาชนมีจำนวนไม่มาก จึงใกล้ชิดสนิทสนมกันเหมือนพี่น้องเหมือนน้องและการดำเนินชีวิตตามแบบพุทธเป็นเครื่องแสดงความหมายความเป็นตัวตนเป็นชาติเผ่าพันธุ์ โดยเฉพาะคนไทยการประพฤติปฏิบัติตนจะแสดงเอกลักษณ์ ลักษณะของชนชาติที่นับถือศาสนาพุทธสถาบันทางพระพุทธศาสนาของเราเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง ในการให้ความช่วยเหลือต่อสังคมไทยตลอดมา โดยมีส่วนช่วยในการกล่อมเกลาคิดใจ และลักษณะนิสัยของคนไทยซึ่งจากข้อค้นพบดังกล่าวทำให้ได้เรียนรู้ถึงสภาพสังคมในสุโขทัยที่ยังมีการสืบทอดต่อกันมาคืออาชีพเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ และการทำถั่วยวามสังคโลก รวมไปถึงเส้นทางคมนาคมและการค้าให้กำเนิดแคว้นสุโขทัย มีเส้นทางสำคัญสอง

เส้นทางคือเส้นทางข้ามหุบเขา ในทิศทางตะวันออกเฉียงเหนือ - ตะวันตกเฉียงใต้ และทิศทาง ตะวันออก - ตะวันตก เป็นเส้นทางเก่าแก่ใช้เดินทางกันมาแต่ครั้งโบราณ

๕.๓ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านวัฒนธรรมและศาสนา

ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมีการกล่าวถึงการปฏิบัติตนตามหลักศาสนธรรมมีความ ศรัทธาในพระพุทธศาสนาทั้งเจ้าเมืองและไพร่ฟ้าประชาชนและมีการประกอบศาสนพิธีต่างๆ เช่น การถือศีล การให้ทาน การทำบุญ การกรานกฐินการนบพระซึ่งในปัจจุบันการประกอบศาสนพิธี ต่างๆ เหล่านี้ยังมีคงปฏิบัติสืบทอดกันมาเสมือนว่าเป็นหนึ่งในวิถีชีวิตคนไทย ตามข้อมูลที่ปรากฏใน จารึกทั้ง ๖ หลักที่ได้ยกมาเป็นตัวอย่างในการศึกษาที่ได้กล่าวไปในข้างต้นแล้วยังตอกย้ำให้เห็นถึง ความเกี่ยวพันกันระหว่างวัฒนธรรม และพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย แสดงให้เห็นถึงความศรัทธา ต่อพุทธศาสนาอย่างแรงกล้าสอดคล้องกับศิลาจารึกวัดศรีชุมมีการกล่าวถึงการสวดมนต์ไปนมัสการ พระบรมสารีริกธาตุของสมเด็จพระมหาเถรผู้ชื่อศรีศรัทธาราชจุฬามณีและระหว่างทางได้ทำนุบำรุง พุทธศาสนาโดยการบริจาคทรัพย์ในการซ่อมแซมศาสนสถานต่างๆในหลายๆที่ แสดงให้เห็นว่า การบำรุงรักษาศาสนสถานนั้นทุกคนควรช่วยกันดูแล และ เอาใจใส่ เช่นช่วยกันดูแลรักษาความ สะอาด ไม่ทำลายทรัพย์สินสมบัติของศาสนสถาน ไม่ลักขโมยทรัพย์สินสมบัติของศาสนสถาน ขณะอยู่ บริเวณศาสนสถานควรสำรวมกายวาจา ไม่ส่งเสียงดัง ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ก่อการทะเลาะวิวาทกัน และ ควรแต่งกายสุภาพ ช่วยบูรณปฏิสังขรณ์ ศาสนสถานให้ชำรุดทรุดโทรมให้มั่นคงแข็งแรง โดยช่วย ช่วยกันบริจาคทรัพย์ซ่อมแซมหรือชักชวนผู้อื่นบำรุงรักษา เป็นหน้าที่ของชาวพุทธและ พุทธศาสนิกชนทุกคนซึ่งถือว่าการปลูกฝังจิตสำนึกและการมีส่วนร่วมในสังคมชาวพุทธเพราะ วิถีพุทธ คือ วิถีแห่งปัญญาที่จะนำความร่มเย็นเป็นสุขและความเจริญทางด้านจิตใจมาสู่สังคมไทย เป็นที่น่ายินดีพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีคุณสมบัติของการเป็นคนที่ดี เก่ง และมีความสุข อันเป็นเป้าหมายที่สำคัญในพระพุทธศาสนา และสอดคล้องกับศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงมีการ กล่าวถึงการปฏิบัติตนตามหลักศาสนธรรมของพระมหารัชมหาราชลิไท่โดยกล่าวโดยตรงว่าพระองค์ นั้น ทรงทศพิธราชธรรมในการปกครองบ้านเมืองทั้งราษฎรทั่วไป

๕.๔ แบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านการปกครอง

วัฒนธรรมของผู้นำด้านการปกครองของสุโขทัย ได้ยึดหลักการอยู่ร่วมกัน และ ช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระธรรมวินัย เป็นเครื่องมือในการ ปกครอง ให้คนเป็นคนดี ถึงพร้อมด้วยความรู้ ความประพฤติ คือ พร้อมทั้งวิชาและจรณะจะเห็น ได้ว่า พระมหากษัตริย์ ในยุคสุโขทัย เป็นทั้งนักรบ เป็นผู้รักษาความยุติธรรม เป็นองค์อุปถัมภ์ก พระพุทธศาสนา เป็นบิดาของราษฎร เคารพพระราชบิดา พระราชมารดา ทรงมีความกตัญญู กตเวทิต์ ทั้งนี้ก็เพราะอาณาภาพของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาตัง

มทิสโร^๗ พบว่า หลักจริยศาสตร์ด้านการปกครองที่ปรากฏในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นหลักการปกครองเกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ซึ่งเป็นผู้ตัดสินความถูกต้อง ข้อสำคัญของการปกครองจึงอยู่ที่ความเป็นมนุษย์ซึ่งถือเป็นหลักการปกครองตามหลักพระพุทธศาสนาที่อาศัยหลักธรรมในการพัฒนาสังคม เพื่อให้เกิดความสงบสุข หลักธรรมการปกครองที่ปรากฏในพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่หลักทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตรราชสังคหัตถุ ๔ พรหมวิหาร ๔ อธิปไตย ๓ อปรินิยธรรม ๗ และสัปปริสธรรม ๗ หลักจริยศาสตร์ด้านการปกครองของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ตามหลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ มีทั้งหมดสี่ด้าน ซึ่งได้แสดงเรื่องราวที่อุดมด้วยคุณค่าทางด้านการปกครอง ทั้งในด้านนิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ภาษา วรรณคดี ศาสนาและจารีตประเพณีและยังสอดคล้องกับงานวิจัยของวารีสามารถ^๘ ที่ว่าความคิดด้านปกครองใช้หลักปกครองโดยธรรม ชักจูงประชาชนให้เป็นพลเมืองดี เพื่อความเป็นสังคมในอุดมคติ ซึ่งจะเห็นได้ว่าวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านการปกครองตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบันนั้นมีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันอย่างชัดเจน พระมหากษัตริย์ เป็นทั้งนักรบ เป็นผู้รักษาความยุติธรรม เป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา เป็นบิดาของราษฎร เคารพพระราชบิดา พระราชมารดา ทรงมีความกตัญญูกตเวทิต์ ทั้งนี้ก็เพราะอานุภาพของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

๖. ข้อเสนอแนะ

๖.๑ ข้อเสนอแนะสำหรับการนำผลการวิจัยไปใช้

ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงกล่าวถึงช่วงเวลาทีสุโขทัยช่วงนั้นปกครองแบบพ่อปกครองลูก โดยเรียกษัตริย์ว่าพ่อขุน ลักษณะของการปกครองบ้านเมืองที่สอดคล้องกับหลักศาสนานั้นเราก็ได้กล่าวไปส่วนหนึ่งในหัวข้อ วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านศาสนธรรม ไปแล้วซึ่งก็ได้ปรากฏว่าการปกครองในสมัยนั้นใช้หลักทศพิธราชธรรมมาปกครองบ้านเมือง ดังนั้นจึงควรที่จะให้หน่วยงานที่กำกับดูแลในด้านวัฒนธรรมนำข้อมูลจากการวิจัยนี้ไปใช้เพื่อต่อยอดการดำเนินงาน และให้หน่วยงานผลักดันกลยุทธ์ด้านต่างๆมาเพื่อให้บุคคลในองค์การยึดหลักทศพิธราชธรรมในการปฏิบัติงาน เพราะเป็นเรื่องง่ายที่ทุกคนสามารถปฏิบัติได้เพื่อสืบต่อวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธต่อไป

๖.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

^๗ พระมหาตัง มทิสโร (ทองหล่อ), “การศึกษาวิเคราะห์หลักจริยศาสตร์ด้านการปกครองของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญา)*, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔, บทคัดย่อ.

^๘ วารี สามารถ, “ความคิดทางสังคมในวรรณกรรมสุโขทัย”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๑), บทคัดย่อ.

๑) ควรมีการศึกษาในเรื่องวิถีการดำเนินชีวิตของคนสุโขทัยภายใต้วิถีวัฒนธรรมแบบพุทธด้านศาสนธรรม เนื่องจากจังหวัดสุโขทัยเป็นจังหวัดที่มีความรุ่งเรืองทางศาสนา และมีการใช้หลักธรรมในการดำเนินชีวิตตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

๒) ควรมีการศึกษาต่อยอดผลจากการทดลองใช้รูปแบบจำลองวิถีวัฒนธรรมแบบพุทธของสุโขทัยปัจจุบัน ว่ามีผลต่อการดำเนินชีวิตของคนในปัจจุบันอย่างไร มีผลกระทบอะไรเกิดขึ้นบ้าง

๓) ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบหลักธรรมคำสอนที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัยด้านการปกครองของศิลาจารึกแต่ละแห่ง เพื่อให้ได้ข้อมูลมาเป็นองค์ความรู้เพื่อเผยแพร่ต่อไป

บรรณานุกรม

ทวีศักดิ์ เหมราช. เอกสารโครงการสืบสานประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์. สำนักวัฒนธรรมจังหวัดสุโขทัย (อำเภอองไกรลาค), ๒๕๕๘.

พระมหาตัง มหิสสโร (ทองหล่อ). “การศึกษาวิเคราะห์หลักจริยศาสตร์ด้านการปกครองของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. (ปรัชญา) บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก. ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๖.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

วารี สามารถ. “ความคิดทางสังคมในวรรณกรรมสุโขทัย”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๑.

เสฐียรโกเศศ. ศาสนาเปรียบเทียบ. กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๐๒.

หลวงวิจิตรวาทการ. นครสุโขทัย (วัฒนธรรมสุโขทัย). กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, ๒๕๔๖.

อนุমানราชชน. พระยา. นครสุโขทัย (บ่อเกิดวัฒนธรรมไทย). กรุงเทพมหานคร :

แพร่พิทยา, ๒๕๔๖.

